खेदः। कर्म्मणो विपाकफलम्। इति मेदिनी॥ (फलमात्रम्। यथा, भागवते।१०।८१।१०।
"जरासन्धवधः क्षत्रं भूम्यर्थायोपकल्पते।
प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः॥"
चरमोत्कर्षः। यथा, तत्रैव। ४।६।२।
"सर्वे धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तडित्प्रभम्॥")
परिणामः। दुर्गतिः। स्वादुः। इति हेमचन्द्रः॥ जातिः। आयुः। भोगः। इति कुसुमाञ्जलिः॥ ●॥ (कर्म्मफलरूपस्यैव विपाकस्य त्रैविध्यम्। यथाच पातञ्जले। २।१३।
"सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः॥"
"सतस्तु क्लेशेषु कर्म्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलोऽपि। यथैव तुषावनद्धाः प्रालितकुला दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा। तथा क्लेशावनद्धः कर्म्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशोनप्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति। स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति॥"
इति तद्भाष्यम्॥)
"जाठरेणाग्निना योगात् यदुदेति रसान्तरम्।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः॥"
इति सुश्रुतः॥
अपि च।
"मिष्टः कटुश्च मधुरस्तीक्ष्णं पचति रसः।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः॥"
तथा च वाग्भटः।
"त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वाम्लकटुकात्मकः॥"
प्रायः पक्वेन ग्रीहिः स्वादुरम्लविपाकः। शिवा कषाया मधुपाका। शुण्ठी कटुकमधुरपाकेत्यादिः॥ ●॥ अथ विपाकानां गुणाः।
"श्लेष्मलमधुरः पाको वातपित्तहरो मतः।
अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मप्रकोपनः॥
कटुः करोति पवनं कफं पित्तञ्च नाशयेत्।
विशेष एव रसतो विपाकानां निदर्शितः॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तथास्य विवरणम्।
"नैलाहुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपाकानि गुरुं दोषं वा जनयन्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकञ्चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चान्यो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं सर्व्वोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मादिविदग्धो सर्व्वतामुपैति मधुरो मधुरस्त्वाम्लोऽम्लस्तेवं सर्व्वेषामिति। केचिदाहुर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्वालोगतमभिमानं मधुरमेवस्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति।"
"किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः॥)
विपाट्, [ड्] स्त्री, विपाशानदी। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३।३३।१।
"गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे
विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते॥"
"विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् शतद्रुमरणोद्भूततमोहृतेर्मूलमूर्वोर्विशिष्टस्य पाशा अस्यां अपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्। शुतुद्री शुचिप्रं तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री एतन्नाम्न्यौ नद्यौ। प्रजवेते सप्तद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः। ●●● विपाट् पटगतौ। पशुबन्धनस्यार्गलयोरितिवा यस्मात्तावेतौ विपूर्व्वो शकारस्य ष्टत्वादिना षत्वम्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
विपा(ट)ठः, पुं, वाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३। २७०। १७।
"एकेकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः॥"
स्त्री, दुर्गमराजभार्य्या। यथा, मार्कण्डेये। ७५। ४६।
"विपाठा नन्दिनीचैव वैश्नि भार्य्या यदे द्विज॥")
विपादिका, स्त्री, पादस्फोटः। इत्यमरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८। १६७।
"छिन्नोपानत कशावन्धे शतं चर्म्मलतेऽर्पितम्।
विपादिकाकुले दास्या नीतं पञ्चाशतो हतम्॥")
"वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम्।
कण्डूमद्भिः सरागैश्च मण्डलैरुपचितम्॥"
विपादिका वातश्लेष्मोद्भवा। इति माधवकरः॥ अयं कुष्ठरोगः॥ (अस्या लक्षणम्। यथा,—
"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना
विपादिका पादगतेयमेव॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)
प्रदेशिका। इति शब्दमाला॥ ●॥
विपाश्या, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति। पाश+"सत्यापपाशेति।" ३।१।२५। विमोचने णिच्। ततः पचाद्यच्।) नदीविशेषः। इत्यमरः॥ पुत्रशोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं पाशच्छेदात् विपाशितवती विसस्रुयाशं स्रुतवतीति विपाशा णिः कर्म्मादेरिति पाशं विमोचयति इत्यर्थे णिः पचाद्यिलादन् आप्। एवं क्विपि विपाट्। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, हरिवंशे। १६६। २०।
"इरावती विपाशाच सरयूर्यमुना तथा॥")
तस्या जलगुणाः।
"शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम्।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्या नामनिरुक्त्यादि विशेषविवरणं महाभारते। १। १७८। अध्याये द्रष्टव्यम्॥ अस्याः तीरे पीठस्थाने अमोघाक्षीदेवी वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६५।
"विपाशायामसोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने॥"
तथा अत्र यज्ञस्कन्नामकविष्णुमूर्त्तिरपि वर्त्तते। यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये।
"यज्ञस्कन्नं विपाशायां माहिष्मत्यां हताशनम्॥"
विमतः पाशो यस्य।) पाशवर्ज्जिते, त्रि। इति धरणिः॥ (यथा, महाभारते। ३।२३०।६।
"अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः।
बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः॥"
पाशाच्छेदने च त्रि। यथा, हरिवंशे। ४७। ४८।
"निर्व्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो ह्यसौ॥")
विपिनं, क्ली, (वेपन्ते जना यत्रेति। "वेपिपुष्पिभ्यां इनच्।" उणा० २। ५२। इनच्। इस्वश्च।) वनम्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।
"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न च कृतं तदिहाभ्युपैति।
प्रातर्भजामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती
सोऽहं प्रयामि विपिने जटिलस्तपस्वी॥"
भीतिप्रदे, त्रि। यथा, भागवते। ६।१५।२३।
"स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने।
बहच्छ्रमाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत्॥"
विजने वने इत्यपि क्वचित् पाठः॥)
विपुलः, त्रि, (विशेषेण पोलयतीति। वि+पुल महत्त्वे+कः।) बहुतः। इत्यमरः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १०।
"विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा॥")
अगाधम्। इति मेदिनी। ले, १३२॥
विपुलः, पुं, (वि+पुल+कः।) मेरुपश्चिमभूधरः। इति मेदिनी। ले, १३२॥ (अयं हि सुमेरोर्विष्कम्भपर्व्वतानामन्यतमः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ३। १७।
"विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः॥"
अस्मिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६६।
"विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले॥")
सुमेरुः। हिमाचलः। इति धरणिः॥ (वसुदेवपुत्रः। यथा, भागवते। ९। २४। ४६।
"सृञ्जयं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं पुरुम्।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां ज्ञातीनुद्वहतोदयत्॥")
विपुलरथः, पुं, (विपुलो रथो यस्य।) इन्द्रः। इति केचित्॥
विपुला, स्त्री, (वि+पुल महत्त्वे+कः। ततस्त्रियां टाप्।) पृथिवी। आर्य्याछन्दोभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ अस्या लक्षणादिर्यथा,—
"यस्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च।
गीत्युपगीत्युद्गीतैश्च आर्य्यागीतिश्च नवधार्य्या॥